

İSLAMDA ADALET MEFHUMU

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

Adalet, hukukî ve ictimai bir mefhumdur. Hukukî açıdan adalet toplum içinde yaşayan insanın, insan haklarına saygı göstererek, hakkı hak sahibine vermesi demektir. En ilerlemiş toplumlar kişi hak ve özgürlüklerine dikkat eden toplumlardır. Bu toplumlarda adalet tam uygulanır, zulme raslanmaz. O halde adalet herkesin yasaların kabul ettiği dereceye kadar, haklı olduğu şeyi yapmasıdır denebilir. Hürriyet de kişilere, kanunen serbest olan hareketleri bahsettiğine göre, adalet mefhumu içerisinde hürriyet mefhumu da bulunur.

Adalet insan hayatının çeşitli görünümünde bulunur: *Toplumsal davranışlarda adalet; karar ve hükümde adalet; iktisadi adalet* gibi. Bunlar üzerinde örneklerle biraz duracağız.

Önce adaletle ahlâk arasındaki ilişkiden bahsetmek istiyoruz. Bir kimsenin iyi ahlak sahibi olması için âdil olması gerekir. Diğer insanlara kanunen verilmiş olan haklara riayet etmeyen, haksız yere bu nimetleri kendine alan veya yakınlarına veren kişi, adalete uymayan bir kişidir. Böyle bir kişi âdil olmadığı gibi, ahlak kurallarına da uymadığı için ahlâklı da değildir. Bir insan tutum ve davranışlarında adaletli değilse, onun dindarlığından ve ahlaklılığından söz etmek mümkün değildir. Yine böyle bir kişi medeni bir kişi de değildir. Zira medeni kişi ahlak kurallarına ve başkalarının haklarına saygı gösteren bir kişidir.

İslamiyet adalet mefhumu üzerinde sağlam ve mutlu bir toplum kurulması için hassasiyetle durmaktadır. Kuran-ı Kerimde fertlere, hâkimlere ve idare adamlarına hitâben, taraflardan biri başka bir dinden olsa bile adaletli davranmanın zarureti belirtilmiştir. Bu konu ile ilgili bir kaç ayet zikredelim:

“Ey iman edenler, *Allah için* hakkı ayakta tutan (hakimler, insanlar), adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir kavme olan kininiz sizi adletsizliğe sevketmesin, Adalet yapın ki o takvaya en çok yakın olanıdır.

Allah'dan korkun. Şüphesiz ki Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır."¹

"Ey iman edenler, adaleti titizlikle ayakta tutan hakimler ve Allah için şahitlik eden kimseler olun. O hükmünüz ve şahitliğiniz velevki kendinizin veya ana ve babalarınızın ve yakın hısımlarınızın aleyhine de olsun. İsterse onlar zengin veya fakir bulunsun. Çünkü Allah zengin ve fakir kişilerden ikisine de sizden daha yakındır. Artık siz haktan dönerek keyif ve hevanıza uymayın. Eğer dilinizi eğip büker (hakkı olduğu gibi söylemekten çekinir) veya (büsbütün ondan) yüz çevirirseniz şüphe yokki Allah ne yaparsanız hakkıyla haberdardır."²

"Hiç şüphesiz Allah adaleti, iyiliği, akrabaya (muhtaç oldukları şeyleri) vermediği emreder, fenalığı ve haddi aşmayı reddeder."³

"İnsanlar arasında hak (neyse onun)la hükmet. Heva ve hevesine uyma. Sonra bu durum Allah'ın yolundan seni saptırır. Şunu iyi bil ki Allah'ın yolundan çıkanlar için, unuttukları şeyler yüzünden, hesap günü şiddetli bir azap vardır."⁴

Hz. Muhammed hayatı boyunca gerek sözleri ve gerekse fiilleriyle adalet örnekleri vermiştir. Veda Hutbesinin bir yerinde şöyle demişti: "Hepiniz biliyorsunuz ki müslümanlar birbirinin kardeşidirler. Gönül hoşluğu ile vermedikce hiçbir kimseye kardeşinin malını almak helâl olmaz. Nefislerinize zulmetmeyiniz." O bir hadisinde de şöyle buyurmuştur: "Adaletsizlikten kendinizi koruyunuz. Çünkü o, Hesap Gününde zulme denktir."⁵ Bir başka hadiste: "Ey insanlar, sizden evvelkileri şu halleri mahvetti: İçlerinden sivrilmiş biri hırsızlık yapınca onu serbest bıraktılar. Aynı işi, zayıflarından biri yapınca onu cezalandırdılar. Allah'a yemin ederim ki, hırsızlığı yapan Muhammed'in kızı *Fatma* dahi olsa, elini mutlaka keserim"⁶ diyor. Sosyal adaleti de en güzel anlamda uygulayan Peygamberden şu olay nakledilir. "Bir gün peygamber hasır üzerinde yatmış uyumuştur. Yanında bulunan *Hz. Ömer*, peygamber uyanınca vücudunun hasır izleri taşıdığını görünce şöyle demişti: *İran* ve *Rum* imparatorları kuş tüyünden yataklarda yatıyorlar. Bizim de varlığımız yok değil, sizin bu tür eşyanız neden olmasın? Peygamber şu cevabı verir: Ya *Ömer*, dünya malını, diğer insanların hakkını kendimiz için kullanmak ve harcamak için gelmedik".

1 *Maide*, 8.

2 *Nisa*, 135.

3 *Nahl*, 90.

4 *Sa'd*, 26.

5 *Celaluddin Suyuti, el-Câmiu's-Sagır* I, s. 8.

6 *Buhari, el-Câmiu's-Sahih*, VIII, s. 15; Müslimde de geçer.

İslam dini, insan haklarını herşeyin üstünde tutar. Allah, kendisinin farzettığı ibadetleri yapmayan kimseyi affedebileceğini buyurur. Ama insanın, diğer insanlara karşı yaptığı haksızlıkları affetmez. Bu bakımdan insan hakları, Allah'ın haklarına takdim ve tercih edilmiştir.

Yaratılış itibariyle insanlar eşit değildir. Kimi zayıf kimi kuvvetli; kimi sağlıklı, kimi sakattır. Kimi doğup büyüdüğü yer itibariyle daha elverişli imkanlara sahiptir. *Eşitlik*, ancak hak kavramının olduğu yerde vardır. Kanun karşısında herkesin eşit olması da, bir şeye hak kazananların ondan eşit olarak yararlanmasıdır. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, genelde, hak ile adalet arasındaki ilişki, lâıyk olmayla adalet arasındaki ilişkiden çok daha kuvvetlidir. Meselâ, bir ülkede devlet başkanı olmaya birçok kişi lâıyk olabilir fakat adalet, onların hepsinin birden devlet başkanı olmalarını gerektirmez. Çünkü bir ülkede ancak bir devlet başkanı bulunur.

Şimdi İslam tarihinde peygamberden sonra onun yerine dünya işlerini üstlenen Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in eşitlik ve adalet uygulamalarından örnekler alalım.

Ebu Bekir halife olunca şöyle bir konuşma yapmıştı: "Ey insanlar, size emir oldum. Fakat sizin en hayırlınız değilim. Eğer hükûmette iyi iyi hizmet edersem bana yardımcı olunuz. Etmezsem beni doğru yolda gitmeye mecbur ediniz. Doğruluk emanet ve yalancılık hıyanettir. Zayıfınız benim yanımda, kuvvetlidir. Çünkü onun hakkını kuvvetliden alırım. Kuvvetliniz ise benim yanımda zayıftır. Çünkü zayıfın hakkını onun elinden alırım. Allahın ve Peygamberinin rızasında oldukça bana itaat ediniz. Allaha ve peygambere isyan edersem bana itaat etmek sizin üzerinize borç değildir" demiştir.

Hz. Ömer eşitlik mefhumunu hâkimlerin fikrine âdeta nakşetmek için büyük gayret sarfederdi. Bir defasında halife Ömer ile anlaşmazlığa düşen Ubey b. Ka'b, onun aleyhine dava açmıştı. Zeyd b. Sabit yapılan duruşmada hâkim idi. Duruşmaya gelen Ömer'e Zeyd'in saygı göstererek yerinden kalkması üzerine Hz. Ömer "bu senin ilk adaletsizliğin diyerek, Ubey'in yanında oturdu. Ubey'in delili yoktu. Ömer de iddiayı reddettiği için adet üzere davacı, Ömer'in yemin etmesini istedi. Dava edilenin Emirul-müminin makamında olması hasebiyle, Zeyd, Ubey'den bu hakkından feragat etmesini rica etti. Bu defa taraf tutmaya canı sıkılan Ömer, Zeyd'e hitaben: "Eğer senin nazarında Ömer ile herhangi bir adam eşit değillerse hâkimlik makamına layık değilsin" dedi.⁷

⁷ Şibli Numani, Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet idaresi, Çev. T.Y. Alp c 2, s. 94.

Yine Hz.Ömerin, *Ebu Musa el-Eşari*'ye yazdığı bir mektup vardır. Bu mektup ulema arasında pek ünlüdür. Halife Ömer'in İslamdaki kadılığın esaslarını belirttiği bu mektubu şöyledir. "Sana takdim edilen delilleri dikkatle incele. Üzerinde iyi düşün, şunu bilki, geçerli hale getirilmeyen bir haktan söz etmek, boşunadır. Oturuşunda, gülüşünde, konuşmada ve icraatında herkese aynı şekilde davran. Böyle yap ki, hiçbir nüfuzlu şahıs senin, taraf tutacağın vehmine kapılmasın ve hiç bir zayıf senin adaletinden ümidini kesmesin. Öfkeli olmaktan, sıkıntı ve ızdırap vermekten, halkı rahatsız etmekten, kızgınlığın olan insanlara değişik davranmaktan sakın.⁸

İslam hukukçuları adalet prensibi üzerinde dikkatle dururlar. Müslümanlar arasında hak ve adalet tevzi etmek yüce bir vazifedir. Adaleti tevzi etmekle görevli olan kişinin sorumluluğu büyüktür. Bu nedenle bir hata yapıp adaleti icra edememekten korkan kimseler kadılık görevini kabul etmemişlerdir. Bu hususta *Ebu Hanifenin* davranışı düşündürücüdür. *Halife Mansur* tarafından kadılığa tayin edilmek istenen Ebu Hanife bu görevi reddetmiş ve şunları söylemiştir: "Allah'dan kork, Allah'dan korkanlardan başka kimselere de görev tevdi etme. Benden daima memnun kalacağından emin değilim. Nerde kaldı ki benden intikam almağa kalkışmayacağımıza emin olayım. Bir davada aleyhinize hüküm vermekliğim lazım gelse, aleyhinize hüküm vereceğim. Ama siz beni Fırat nehrine atıp boğmak ile tehdid edersiniz. Bu bana katiiyen tesir etmez. Fırat'ta boğulmayı, hakkıyla verdiğim bir hükmü geri almağa tercih ederim. Halbuki maiyyetinizde kayırılmaya muhtac bir takım kişiler var. Bu üstleneceğim görev daha ziyade onların işine gelir. Ben ona layık değilim."⁹

Bir de *adaletin iktisadi yönünden tecellisi* meselesi vardır. Toplum içinde İslamiyetin istediği kardeşlik duygusunun gerçekleşmesi için insanların alışverişlerinde âdil davranmaları gerekir. Her fert, cemiyete ve toplumsal kalkınmaya yaptığı yardım karşılığında *hakkını* alacak ve bir şahsın veya kurumun diğerini istismar etmesine meydan verilmeyecektir. Yani söz gelişi çalışan işçi ücretini, memur maaşını, üretici mahsulünü hak ettiği ölçüde alacaktır. Eğer çalışmadan talep ediyor veya alıyorsa bu, adalet kavramına aykırı olur. Allah'ın müslümanlara öğüdü şudur: "İnsanların haklarından birşeyi kısmayın."¹⁰ Burada istenen, her şahsın

8 *M.Sibai*, İslam Sosyalizmi Çev.A.Niyazoğlu. İst. 1976, s. 150.

Cihan ve İslam tarihinden adalet örnekleri için: *H.B.Erk*, Adalet Edebiyatı Antolojisi, İst. 1950 bakılabilir.

9 *C.Zeydan*, Medeniyet-i İslamiye Tarihi İst.1328 c I s. 220.

10 *Şuara*, 183.

sadece hak ettiğine sahip olması, başkalarının hakkına tecavüz etmemesidir. İşçiye ve üreticiye alın terinin karşılığı hemen verilmelidir. Burada bunun miktarının ne olacağı konusu üzerinde durmuyoruz. Şu var ki işçiye çok az ücret mukabili çalıştırmak ve onu hiç iş bulamayan kimse ile korkutmak hiç bir dinin ahlak ve adalet anlayışına sığmaz.¹¹

Şimdi biraz da Türk-İslam Toplumunda adaletin *devlet geleneğindeki* yerinden söz etmek istiyoruz.

Adaleti sağlamak hükümdarlar için kaçınılmaz bir vazifedir. Çünkü adalet mülkün temelidir. O olmadan devlet ayakta durmaz. *Nizam ül-Mülk*, *Siyasetname* adlı eserinde şunları önerir: Onlar (yani padişahlar) haftada iki gün halkın şikayetlerini (mezâlim) dinleyeler ve haklının hakkını, haksızdan alalar; adaleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulaklarıyla raiyyenin söylediklerini dinleyeler. Bundan amaç, bu haberin memleket içinde yayılması ve zalimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir.¹²

İslam devletlerinde, halkın şikayetlerini dinlemek için, bizzat hükümdarın başkanlık ettiği divanlar vardır ki bunlara *Dâr ul-âdl*, *Divan-ı a'lâ* veya *Divan-ı mezalim* isimleri verilmiştir.¹³

İlk Osmanlı hükümdarlarının *Orhan* ve *II.Murad*'ın, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan doğruya halkın şikayetlerini dinlediklerini ve hüküm verdiklerini biliyoruz ki bu, geleceğin bir devamından başka bir şey değildir. Osmanlı hükümdarları, divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonrada, bilhassa davaları *Kasr-ı Adalet* veya *Adalet köşkü* denilen bir yerde divana açılan pencere arkasından dinlemeği önemli vazifeleri arasında saymışlardır.¹⁴

Osmanlı padişahları zayıfı kuvvetliye karşı korumak ve haksızlığa uğrayanların korunması ve haklarının temini için hükümler çıkarıp, ilgili yerin idarecilerine göndermişlerdir. Biz bunlara *adalet-name* diyoruz.¹⁵ Bir örnek alalım: Hicri 947 tarihli adaletnamede padişah, vüzerâ ve beğlerin haslarından, zeamet ve timardan, müslüman ve hıristiyan köylerinden birçok insanların yerlerini bırakıp başka yerlere göçüp dağıldıkları belirtilmektedir. Bunun neticesi nice köyler ve yerler hâlî

11 Bu konuda bilgi için bkz. *Dr.Ömer Çapra, İslamda İktisadi Nizam*, Çev. H.Yavuz, İst. 1977 s. 36-42.

12 *Nizamülmülk, Siyasetname*, Çev.N.Bayburtluğil, İst.1981 s. 35.

13 *H.Inalcık, Adaletnameler, Belgeler*, T.T.K 1965 c II s. 50.

14 *H.Inalcık A.g.mak.* s. 50.

15 *H.Inalcık* bu adaletnamelerden bir kısmını yukarıda zikrettiğimiz makalesinde yayınlamıştır ki bunlar Osmanlı hukuk ve adalet anlayışı bakımından orjinal belgeler niteliğindedir.

ve harap kalmış ve bu yüzden timar sahiplerinin de gelirleri azalmıştır. Bunun sebebi, reayaya karşı yapılan zulümlerin, sorumlu kimseler, yani sancak beği ve kadılar tarafından önlenmemesinden ileri gelmektedir. Kendilerinden, reayayı yerlerine getirmek için şu tedbirlerin uygulanması istenmektedir. Evvelâ yerine gidip bu reyanın göçmeleri sebebi sorulacak, şikayetleri beğlerden mi, kadılardan mı, subaşılardan mı, sipahilerden mi, eminler, âmiller, voyvodalar, haraccılar ve koyun hakçılarından mıdır anlaşılacak; şikayet konuları tesbit olunacak, kaç kişi göçmüştür, defterde kimin üzerine raiyye yazılmıştır, ne zamandan beri gitmişlerdir, tesbit olunacak, şimdi nerede oturuyorlarsa oraya gidilecek, göçleri on yılı geçmemiş olanlar göçürülüp defter-i cedid'de (en son tahrir defterine) nereye yazılmışsa, tekrar oraya yerleştirilecek. Göçe sebep olan zulümler giderilecek, yerleri ve köyleri şenlendirilip ihya olunacak, sonuç padişaha bildirilecek.

Görülüyor ki Osmanlı Devletinin yükselme döneminde padişah adalet mekanizmasına dikkat etmiş. Haksızlıklara uğrayanların haklarını savunmayı, sorumluluk ve görev olarak üstlenmiştir. Hatta bu devletin kurucusu *Osman Bey* ölüm yatağında, devlet büyüklerine hitaben yaptığı konuşmada üç vasiyeti arasında bir de âdil olmaları hususunda vasiyeti vardır.

Ancak bu adalet geleneği daha 1595 yıllarında ihmal edilmiş olmalı ki bir Osmanlı yazar, adaletsizliğin topluma yayılmasını halkın işinin layık ve bilgili kişilere verilmemesinde görür ve şunları der: Padişah olana, lâbud ve lazım olan budur ki her işi ve maslahatı ehline tefviz edip ısmarlaya. Cenabı Hakkın "emanetleri ehline veriniz" emrinde işlerin ehline verilmesi istenmiştir. Eğer işler ehline verilmezse, bu işe lâyük olanların kalpleri kırılıp, devletten ümitlerini keser ve bunlar üzüntüye düşerler.¹⁶

Netice itibariyle diyebiliriz ki adalet, mutlu toplumların, sağlam ve yüksek düzeydeki devletlerin en kutsal mefhumu ve vazgeçilmez unsurudur. Devletlerin medeniyet seviyeleri, adalete verdikleri önem ile ölçülür. Bu bakımdandır ki İslamiyet de adaleti müslümanların sinesinde ve icraatında sönmez bir meşale gibi rehber olarak görmüştür.

¹⁶ Bozulan devlet düzeni hakkında bilgi için bkz. *M. İpşirli, Hasan Kafi ve eserleri, Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı: 10-11 s. 249, 255.